

УДК 341.29

Т. Г. Каткова

ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Проведено аналіз міжнародно-правових актів сфери захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів. Акцентовано увагу на необхідності вдосконалювання українського законодавства стосовно захисту культурних цінностей відповідно до міжнародних конвенцій.

Постановка проблеми. Останнім часом, особливо після подій у Грузії 2008 р. та гучних заяв політиків, більшість ЗМІ порушила питання ймовірності збройних конфліктів в Україні. На думку аналітиків, особливо вразливим місцем є Крим як територія перетину інтересів кількох держав. Як відомо, на півострові знаходяться тисячі пам'яток культурної спадщини, які відображають історію багатьох етносів. Та чи захищені пам'ятки Криму міжнародним і національним законодавством у разі виникнення збройного конфлікту?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питань міжнародно-правової охорони культурної спадщини під час збройних конфліктів торкалися у своїх працях такі відомі вчені-міжнародники, як Е. Александров [1], М. Богуславський [2], Л. Галенська [3], В. Максимов [4]. Проте окремого наукового дослідження за наведеною темою не було, хоча проблема захисту культурного надбання під час війн досить давно обговорюється на нарадах світової спільноти.

Метою цієї статті є аналіз нормативно-правових актів сфери захисту культурного надбання під час збройних конфліктів та війн.

Виклад основного матеріалу. У 1954 р. ЮНЕСКО скликала Міжнародну конференцію, яка відбувалася у Гаазі з 21 квітня по 14 травня. Її учасниками були 56 держав, у тому числі СРСР, УРСР, БРСР, Угорщина, Польща, Румунія. Делегацію СРСР очолив видатний радянський мистецтвознавець та громадський діяч В. С. Каменов. Крім урядових організацій у конференції брали участь представники таких міжнародних організацій, як Міжнародний комітет Червоного Хреста, Міжнародна рада музеїв, Міжнародний інститут з уніфікації приватного права.

14 травня 1954 р. на конференції було підписано Гаазьку конвенцію про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, а також прийнято однойменний Протокол та резолюції.

Учасниками Гаазької конвенції 1954 р. були 111 держав. СРСР ратифікував Конвенцію та

Протокол до неї 12 грудня 1956 р. Досі не ратифікували й не приєдналися до Конвенції США та Велика Британія, хоча вони були одними з активних учасників підготовки Конвенції 1954 р., а США підписали її серед перших п'яти держав. У 1999 р. Президент США Клінтон рекомендував сенату ратифікувати Конвенцію, але сенат США не зробив цього.

Гаазька конвенція 1954 р. – це перша міжнародна угода універсального характеру, у якій об'єднана велика кількість норм, що передбачають охорону культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Якщо раніше ці норми містились у різних міжнародних договорах чи існували як прецеденти, то тут вони зведені в акт, прийняття якого слід розглядати як важливий крок у розвитку міжнародного гуманітарного права.

Чинність норм Конвенції поширюється як на рухомі, так і нерухомі культурні цінності. Однак, на жаль, Конвенція не може повністю захистити від нищення та пограбування під час війн. Збройні конфлікти наприкінці ХХ ст. – наявний тому доказ.

Під час югославського конфлікту постраждали як християнська, так й ісламська спадщина Косова. У Грачаниці, Високих Дечанах знаходяться унікальні ікони та фрески XIV ст., яким немає рівних у світі. Те, чим є для українців Софія Київська, для сербів – Грачаниця. НАТО бомбувало Грачаницю кілька разів. У 2004 р. Дечанський монастир був унесений до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. У 2006 р. Комітет всесвітньої спадщини прийняв рішення розширити об'єкт Дечанського монастиря, доповнив його трьома такими архітектурними ансамблями, як Печський та Грачаницький монастирі, а також церква Богородиці Левишської. Віднині об'єкт буде називатися "Середньовічні пам'ятки Косова". Цей об'єкт у 2006 р. занесений до Списку всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою. Близько 50 сербських церков було спалено албанськими терористами при потуранні військ КФОР (керованих НАТО міжнародних військ,

відповідальних за становлення безпеки, які перебувають у Косові за мандатом ООН). Ісламська спадщина Косова зазнала масштабного нищення протягом “етнічної чистки” (1998–1999 рр.). Понад третину із 600 мечетей регіону зруйновано чи дуже пошкоджено. Мечеть, закладена п’ятсот років тому, та історичний центр Вукітурн були підпалені, а відтак повністю зруйновані бульдозерами сербських напіввійськових формувань. Із чотирьох добре збережених міських центрів османської ери Косова лише Прізрен уник такого руйнування [7].

У результаті американських бомбардувань у районі міста Ай-Ханум на півночі Афганістану пошкоджені та частково знищені унікальні триметрові глиняні статуї, пам’ятки історії III–I ст. до н. е. Через варварське ставлення талібів до неісламської спадщини Афганістану були знищені пам’ятки буддистської культури, видатні глиняні колоси. До знищення статуй у Ай-Ханум можуть бути причетні обидві сторони: як таліби, які пообіцяли знищити всі не мусульманські пам’ятки на території Афганістану, так і американці, які бомбардували не зайнятий противником район. Від буддистів залишилося багато пам’яток по всьому Афганістану, найважливіші серед них – так звані печери-монастирі з численними зображеннями Будди. Із них знищені й пограбовані Хазар Сум, Баміан, Кундуз, Беграм, Шоторак. У 60 – 70-х роках XX ст. був заснований Кабульський музей, де зберігались археологічні знахідки багатьох археологічних розкопок. Однак через війну музей припинив існувати. З 1989 р. його колекції були поділені та зберігалися у різних місцях Кабула під час руйнування неісламської спадщини за режиму талібів у 2001 р. Кампанія ЮНЕСКО з відбудовування та відновлення музею розпочалася у 2005 р. і передбачала, перш за все, охорону пам’яток шляхом тренування музейного персоналу щодо новітніх технологій консервації та музеєфікації. Перед ученими постало головне завдання – провести дослідження того, що залишилося після збройних конфліктів, ідентифікувати музейні експонати, порівняти з описом музейного фонду та передати знання афганським колегам, які зберегли колекції, але були позбавлені можливості провадити наукові дослідження майже 20 років.

Через збройні конфлікти нашого часу пограбовані Грозненський музей та Національний музей Іраку.

Згадані конфлікти і такі, як конфлікт між Азербайджаном та Вірменією стосовно території

Карабаху, ірано-іракська війна, війна у Перській затоці, зумовили необхідність удосконалювання деяких положень Гаазької конвенції. Це було здійснено шляхом прийняття Другого протоколу до Гаазької конвенції 1954 р. на дипломатичній конференції у Гаазі 26 березня 1999 р. Завдяки цьому Протоколу, по-перше, було уточнено умови реалізації положень Конвенції 1954 р.; по-друге, удосконалено положення про вжиття попередніх заходів з охорони культурних цінностей у мирний час, до початку воєнних дій; по-третє – передбачено можливість кримінально-правової відповідальності за знищення культурних об’єктів.

Проте Конвенцію про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту за час її існування було застосовано лише кілька разів, зокрема, під час арабо-ізраїльського конфлікту ООН намагалася захистити історичну частину Єрусалима. Успішно Протокол 1954 р., у якому були спеціально сформульовані основні положення щодо повернення культурних цінностей, що незаконно вивезені з окупованих територій, було застосовано під час війни у Перській затоці у 1991 р. Після переміщення доісторичної ісламської колекції з кувейтських музеїв у Багдад ЮНЕСКО неодноразово наполягала на тому, що Ірак має виконувати положення резолюції цього Протоколу, оскільки обидві сторони конфлікту були його учасниками. Рада Безпеки ООН також закликала Ірак повернути переміщені експонати. Зрештою тисячі творів мистецтва було повернуто Кувейту восени 1991 р. Але, на жаль, під час війн у Кореї, В’єтнамі, Югославії та Афганістані жодних санкцій до винуватців нищення історичних пам’яток застосовано не було [2].

Важливість Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. полягає у тому, що у ній надається визначення об’єкту міжнародної охорони, і термін “культурні цінності” було запроваджено у міжнародну термінологію саме цією Конвенцією. Згідно з Конвенцією 1954 р. культурними цінностями незалежно від їхнього походження і власника вважаються:

(а) цінності, рухомі чи нерухомі, котрі мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі, як пам’ятки архітектури чи мистецтва, історії, релігійні або світські, археологічні місця розташування, архітектурні ансамблі, що становлять історичний чи художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного чи

археологічного значення, а також наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукцій цінностей, зазначених вище;

(b) будинки, головним і дійсним призначенням яких є збереження чи експонування рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті (a), такі, як музеї, великі бібліотеки, сховища архівів, а також сховища, призначені для збереження у випадку збройного конфлікту рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті (a);

(c) центри, у яких є значна кількість культурних цінностей, зазначених у пунктах (a) і (b), так звані “центри зосередження культурних цінностей” (ст. 1) [5].

Особливість Конвенції 1954 р. полягає у тому, що вона визначає дві форми захисту: загальну та спеціальну.

Захист культурних цінностей згідно з Конвенцією передбачає, по-перше, охорону культурних цінностей і, по-друге, повагу до цих цінностей (ст. 2).

Під *охороною* розуміється сукупність заходів, які повинні бути прийняті для захисту цінностей. Це, насамперед, зобов'язання кожної держави підготувати ще у мирний час охорону таких цінностей, що розташовані на її території, від імовірних наслідків збройного конфлікту (ст. 3).

Слід зазначити, що у військовому законодавстві України ці аспекти не відображені. Поодинокі винятки, наприклад, у 1995–1996 рр., а також у 2000 р. видання трьох довідників з міжнародного гуманітарного права для особового і командного складу Збройних Сил України, тільки підкреслюють серйозні проблеми на цьому напрямку, що очікують свого розв'язання [4].

Під *повагою* до культурних цінностей розуміються зобов'язання держав забороняти використання культурних цінностей, споруд, у яких зберігаються культурні цінності, і безпосередньо прилягаючих до них ділянок з метою, досягнення якої може призвести до руйнування чи ушкодження цих цінностей у випадку збройного конфлікту, а також утримуватися від якого-небудь ворожого акту, спрямованого проти цих цінностей.

Договірні сторони зобов'язуються забороняти, попереджати і, у разі необхідності, припиняти будь-які акти крадіжки чи грабежу, незаконного привласнення культурних цінностей у будь-якій формі, реквізиції культурних цінностей, а також будь-які акти вандалізму у відношенні до зазначених цінностей (ст. 4).

Спеціальний захист надається обмеженій кількості сховищ, призначених для збереження рухомих культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, центрів зосередження культурних цінностей та інших нерухомих культурних цінностей, що мають дуже велике значення, за умов:

(a) що вони знаходяться на достатній відстані від великого індустріального центру чи будь-якого важливого військового об'єкта, уразливого пункту, що являє собою, наприклад, аеродром, радіостанцію, підприємство, яке працює на національну оборону, порт, значущі залізничні станції чи важливі лінії комунікацій;

(b) що вони не використовуються для воєнних цілей.

Сховище для рухомих культурних цінностей може бути також узятو під спеціальний захист, незалежно від місцезнаходження, якщо воно побудовано таким чином, що цілком імовірно бомбардування не зможе завдати йому збитку.

Центр зосередження культурних цінностей вважається задіяним для воєнних цілей, якщо його використовують для переміщення особового складу чи матеріальної частини військ, навіть транзитом. Цей центр також вважається використаним для воєнних цілей, якщо у ньому здійснюється діяльність, яка має пряме відношення до військових операцій, розміщення особового складу військ чи виробництв військових матеріалів.

Культурні цінності не вважаються використаними для воєнних цілей, якщо вони охороняються збройною вартою, спеціально призначеною для цієї охорони, чи якщо поблизу знаходяться поліцейські сили, на які зазвичай покладається забезпечення громадського порядку.

Зміст збільшеного ступеня захисту, що визначений як спеціальний захист, відображено у Конвенції терміном “іmunітет”. Відповідно до ст. 9 держави-учасниці зобов'язуються забезпечити іmunітет культурних цінностей, що перебувають під спеціальним захистом, утримуючись з моменту включення їх у Міжнародний реєстр культурних цінностей, що перебувають під спеціальним захистом, від будь-якого ворожого акту, спрямованого проти них, а також утримуючись від використання таких цінностей і прилеглих до них ділянок для воєнних цілей, крім випадків, спеціально визначених у Конвенції. Такий виключний випадок передбачено п. 5 ст. 8 Конвенції, а саме: якщо яка-небудь культурна цінність (центр

зберігання культурних цінностей або нерухомий значущий об'єкт) розташована поблизу військового об'єкта (аеродрому, радіостанції, підприємства національної оборони тощо), вона тим не менш може бути взята під спеціальний захист, якщо сторона, яка просить про це, зобов'язується не використовувати цей об'єкт у випадку збройного конфлікту. Зокрема, якщо йдеться про порт, вокзал чи аеродром, то здійснювати будь-який рух в обхід. У цьому випадку можливий рух в обхід має бути підготовлений ще у мирний час.

Конвенція 1954 р. передбачає застосування особливого відмітного знака для культурних цінностей, що перебувають під спеціальним захистом (рис. 1). Відмітний знак Конвенції являє

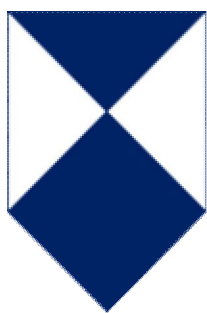

Рис. 1. Відмітний знак Конвенції 1954 р.

собою щит, звужений донизу, поділений на чотири частини, синього і білого кольору (щит складається з квадрата синього кольору, один із кутів якого вписаний у загострену частину щита, і синього трикутника над квадратом; квадрат і трикутник розмежовуються з обох сторін трикутниками білого кольору). Коли спеціалісти вибирали такий знак, вони виходили з того, що він буде помітним з літаків. Як показали збройні конфлікти другої половини ХХ – поч. ХХІ ст., за умов застосування сучасної військової техніки це позначення втратило свій сенс.

Варто ще раз наголосити, що спеціальний захист культурних цінностей треба підготувати ще у мирний час спільними зусиллями законодавців та урядовців. Так, в Україні має бути прийнято спеціальний закон щодо визначення: переліку об'єктів культурного надбання або зберігання культурних цінностей, які повинні перебувати під спеціальним захистом; особливого відмітного знака; органів державної влади, які мають забезпечити підготовку у мирний час захисту культурної спадщини під час збройних конфліктів; зобов'язання цих органів підготувати спеціальні плани охорони культурних цінностей під час збройних конфліктів; зобов'язання військових органів щодо розроблення планів руху в обхід центрів зосередження культурних цінностей під час збройних конфліктів.

Треба зауважити, що у Кримінальному кодексі України немає спеціальної статті, яка б

передбачала відповідальність за незаконне використання знака охорони культурних цінностей. Не передбачено також відповідальність за використання культурних цінностей, які перебувають під спеціальним захистом, для підтримання військових дій без воєнної необхідності.

Зобов'язання щодо захисту культурних цінностей згідно з Конвенцією 1954 р. можуть бути порушені тільки у випадку воєнної необхідності (ст. 4 і 11). Це застереження відповідає старому принципу генерального штабу пруської армії: воєнна необхідність визначає засоби ведення війни. Вона була введена у II Гаазьку конвенцію 1899 р. та у IV Гаазьку конвенцію 1907 р. про закони та звичаї війни під натиском німецької делегації, хоча вже у той час ця ідея викликала значні заперечення з боку як юристів-міжнародників, так і делегатів багатьох держав – учасниць Гаазької конференції (Росії, Англії, Франції, Італії та ін.). Це застереження було включено у Конвенцію тому, що Німеччина розглядала її як обов'язкову умову підписання Конвенції. А оскільки у той час Німеччина мала найбільш сильну сухопутну армію, підписання Конвенції без неї було позбавлено практичного значення. Однак підписання Конвенції не завадило Німеччині у подальшому цинічно порушити її. Самого поняття воєнної необхідності у Конвенції немає, а це означає, що воно може тлумачитися сторонами по-різному [2].

У пункті 2 ст. 4 передбачено, що зобов'язання поважати культурні цінності можуть бути порушені тільки у випадку, якщо воєнна необхідність нагально вимагає такого порушення. Незастосування спеціального захисту, передбаченого Конвенцією, також може бути у виключних випадках “неминучої воєнної необхідності”.

Отже, наказ про знищення історичної пам'ятки у випадку “воєнної необхідності”, як зазначається у Конвенції 1954 р., може віддати військовий начальник, починаючи від командира дивізії чи частини, що відповідає дивізії, і вище. Для порівняння: Пакт Реріха, прийнятий ще до Другої світової війни, категорично виключає таку “необхідність”, об'єкти культурної спадщини не можуть бути атаковані ні за будь-яких умов, навіть за наказом головнокомандувача.

Таким чином, щодо спеціального захисту за поняття “нагальна воєнна необхідність” вживається поняття “неминуча воєнна необхідність”. Варто зауважити, що випадки “неминучої необхідності” повинні бути більшою

мірою як виняток, аніж “нагальна воєнна необхідність”. Отже, ступінь охорони у разі спеціального захисту збільшується. Однак те, що слід розуміти під цими поняттями та у чому їх відмінність, Конвенцією не визначається. Ці відмінності проявляються більш у мовному вираженні, ніж у змісті, а зміст у Конвенції не визначено. Воєнна необхідність повинна стати предметом тлумачення у кожному окремому випадку, що може призвести до небезпечних наслідків для культурних цінностей. У сучасних умовах, коли існує зброя масового знищення, у разі будь-яких винятків з імунітету “центри зосередження культурних цінностей” можуть швидко перетворитися на руїни.

З метою поліпшення захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту та створення посиленої охорони спеціально виділених категорій цих цінностей 1999 р. у Другому протоколі до Гаазької конвенції 1954 р. було зроблено низку уточнень та доповнень щодо застосування посилення на крайню воєнну необхідність.

У статті 6 Другого протоколу 1999 р. передбачено, що для забезпечення поваги до культурних цінностей згідно зі ст. 4 Конвенції:

(а) порушення зобов'язання утримуватися від вчинення ворожого акту проти культурних цінностей із посиланням на крайню воєнну необхідність, згадану у п. 2 ст. 4 Конвенції, може припускатися тільки тоді, коли:

– ці культурні цінності за своїм призначенням перетворені на військовий об'єкт;

– немає жодної практичної можливої альтернативи для отримання рівноцінної воєнної переваги, окрім такої, яку можна отримати у результаті вчинення ворожого акту проти цього об'єкта;

(б) порушення зобов'язання не використовувати культурні цінності з метою, досягнення якої може поставити їх під загрозу знищення чи шкоди, з посиланням на крайню воєнну необхідність, згадану у п. 2 ст. 4 Конвенції, може припускатися тільки тоді, коли немає можливості вибрати між таким використанням та іншим можливим методом для отримання рівноцінної воєнної переваги;

(с) рішення про посилання на крайню воєнну необхідність повинно прийматися військовим начальником, що командує силами, рівними за чисельністю батальйону чи більшої численності, або меншими за розміром силами, якщо обставини не дозволяють діяти інакше;

(d) у випадку нападу, що ґрунтується на

рішенні, прийнятому згідно з п. (а), коли це дозволяють обставини, направляється дієве попередження.

Істотною відмінністю Другого протоколу 1999 р. від Конвенції 1954 р. є те, що до нього включені положення про кримінальну відповідальність за порушення норм про захист культурних цінностей. У Протоколі (ст. 15–21) уперше у міжнародно-правовому документі конкретно визначається склад злочинів проти культурних цінностей. Протоколом передбачено, що кожна сторона вживає таких заходів, які можуть стати необхідними, для визнання кримінальними злочинами відповідно до її внутрішнього законодавства діянь, передбачених у Протоколі, і для встановлення відповідних покарань за такі злочини.

Україна не ратифікувала Другий протокол 1999 р. Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Отже, тільки після ратифікації самого Протоколу 1999 р. український законодавець має доповнити Кримінальний кодекс України складами злочинів проти культурної спадщини.

На початку ізраїльсько-ліванського воєнного конфлікту експерти ЮНЕСКО намагалися привернути увагу урядів Ізраїлю та Лівану до питання про вразливість об'єктів культурної спадщини, які охороняються Гаазькою конвенцією про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Проте на це конфліктуючі сторони не реагували, і наприкінці вересня 2006 р. експерти ЮНЕСКО констатували, що більшість ліванської культурної спадщини зазнала збитків, декілька ділянок, які внесені до Списку всесвітньої спадщини, потребують рятування та оновлення.

Не були також захищені пам'ятки Цхінвалі. Так, повністю зруйновано заповідну зону площею 10 гектарів у найдавнішій східній частині міста. Це був унікальний комплекс із старих вулиць із будинками цікавого планування, у якому відбилися п'ять будівельних епох. Існувала також система підземних ходів, які вели на інший бік річки. На жодному об'єкті культурної спадщини Цхінвалі не було охоронного знака культурних цінностей.

Висновки

Аналіз вітчизняного законодавства і стану охорони культурної спадщини в Україні дозволяє дійти висновку, що положення ратифікованих конвенцій не враховані в

українських законах. Отже, міжнародно-правові зобов'язання не виконуються, культурні пам'ятки України можуть бути назавжди втрачені, якщо у мирний час не передбачити систему їх охорони у разі збройних конфліктів або війн.

Список використаних джерел

1. Александров Е. Международно-правовая защита культурных ценностей и объектов / Е. Александров. – София : София Пресс, 1978. – 142 с.

2. Богуславский М. М. Международная охрана культурных ценностей / М. М. Богуславский. – М. : Международные отношения, 1979. – 192 с.

3. Галенская Л. Н. Музы и право: правовые вопросы международного сотрудничества в области культуры / Л. Н. Галенская. – Л., 1987. – 220 с.

4. Максимов В. В. Правова охорона культурних цінностей у Конвенціях ЮНЕСКО : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 / В. В. Максимов. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. – 16 с.

5. Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища : зб. офіц. док. / упоряд. В. І. Фрич; відп. ред. М. В. Гарник. – К. : Істина, 2002. – 336 с.

6. UNESCO Mission report on war damage to cultural heritage in Lebanon // <http://portal.unesco.org>

7. Косово: спалені книжки та зруйновані святині // Кур'єр ЮНЕСКО. – 2000. – листоп. – С. 33–34.

Стаття надійшла до редакції 22.02.2011 р.